



Croatica 42/43/44/1995-6.

Izvorni znanstveni članak

Milenko Popović, Rajisa Trostinska
(Filozofski fakultet, Zagreb)

VALENTNOST I SPOJIVOST

UDK 801.31



Termin valentnost, unijet u lingvistiku iz kemije, upotrijebljen je i u pojmu gramatičke valentnosti i u pojmu leksičke valentnosti. Za Boldirjevu (7; 107) je leksička valentnost "potencijalna mogućnost riječi da se selektivno spaja s drugim riječima u govornom nizu", iz čega se vidi da je leksička valentnost pojava koja se tiče jezika, za razliku od spojivosti (сочетаемости), upravo leksičke spojivosti, koju vidi kao ostvarenje leksičke valentnosti, dakle kao pojavu u govoru.

Budući da je sve što se tiče gramatike (što znači: gramatika kao cjelina) u pojedinom odsječku vremena konačni, zatvoreni skup, jasno je da je i gramatička valentnost, kao dio ostvarenja gramatike, konačni, zatvoreni skup, i to upravo kao popis mogućih rješenja. (Problemi nastaju kada

je u pojedinim slučajevima sporno koji se model/modeli iz popisa ili koji elemenat/elementi popisa mogu upotrijebiti. Ta vječna – neka – spornost i jest vječni izvor tihih, tek iz velike vremenske udaljenosti primjetljivih promjena u gramatici.)

Što se tiče riječi, i njih u jeziku u pojedinom trenutku ima konačan broj, ali je taj – u pojedinom trenutku – konačni skup isto toliko svakoga trenutka i otvoreni skup, uvijek spreman da popis riječi poveća (ili izmijeni, ili smanji) jer nikada nije zasićen.

Kada je riječ o gramatičkoj valentnosti, nju govornik (danoga jezika) ili poznaje, pa govori gramatički pravilno, ili je ne poznaje, pa govori gramatički nepravilno. Čuvena je Ščerbina izmišljena "rečenica" koju je dao svojim studentima da je "razumiju": "Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрѣнка." U ovoj je gramatički – dakle s gledišta gramatičke valentnosti – pravilnoj rečenici jasno "sve" osim svega: jasno je da je "nekakva" "ona" "nekako" "jedanput u perfektu" "njega" i da "u prezentu" "njegovo dijete/mladunče" ("nešto čini" "njegovom djetetu/mladunčetu"). Po gramatičkoj valentnosti u suvremenom ruskom jeziku "nedvosmisleno" je da je бокра "imenica muškoga roda koja označuje živo muško i da je u akuzativu jednine", ali "nije jasno" da li je oblik nominativa jednine: бокр, бокор, бокѣр, бокер. Po gramatičkoj valentnosti unutar riječi, tj. prema pravilima tvorbe riječi u suvremenom ruskom jeziku "nedvosmisleno" je da je бокрѣнка "imenica koja označuje dijete/mlado muškog ili ženskog spola, da se u jednini sklanja kao imenice muškoga roda s nulnim nastavkom u nominativu jednine koje označuju živo muško, pa je бокрѣнка akuzativ jednine, da je naglasak upravo na samoglasniku izraženom slovom *ѣ*". Ovdje smo se dotaknuli mjesta naglasaka (u suvremenom se ruskom može govoriti samo o njegovu mjestu, jer je naglasak dinamički). Iz "istokorijenskih" se riječ-oblika бокра i бокрѣнка "nedvosmisleno zaključuje" da je бокра "muški roditelj" i da je бокрѣнка "njegovo dijete/mlado", što jednoznačno određuje mjesto naglasaka na danome sufiksu. Što se tiče riječ-oblika глокая, куздра, штеко, будланула, бокра, курдячит, mjesto se naglasaka u njima ne može odrediti: dani riječ-oblici s gledišta njihovih tvorbenih modela nisu jednoznačni pokazatelji mjesta naglasaka.

Nepravilna upotreba gramatičke valentnosti može biti namjerna, kao sredstvo za nasmiijavanje, kao sredstvo za imitiranje tipičnih grešaka kojeg stranca, i, dakako, iz nepoznavanja njezine pravilne upotrebe. Ali ta nepravilna upotreba, da bi govornik bio shvaćen, može biti samo unutar određene redundantnosti.

U izmišljenoj je rečenici Ščerba izmislio leksičke morfeme - morfeme koji sadrže leksičko, individualno značenje riječi. Da li je mogao studentima ponuditi "rečenicu" s izmišljenom gramatičkom valentnošću?

Ne, jer je gramatička valentnost zadana, jer je ona, kako je rečeno, konačni i zatvoreni skup. (Ona podsjeća na prometne znakove i pravila kretanja. Nitko ne može sudjelovati u prometu pridržavajući se vlastitih znakova i pravila kretanja.)

Jesu li pojmovi "pravilno" i "nepravilno" primjenjivi na leksičku valentnost? Da, ali u mnogo manjoj mjeri. Pojmovima "pravilno" - "nepravilno", bitnima za gramatičku valentnost, u leksičkoj spojivosti, kao ostvarenju leksičke valentnosti, najčešće odgovaraju pojmovi: "očekivano" - "neočekivano" ("prihvatljivo" - "teško prihvatljivo"). I "neočekivano" i "teško prihvatljivo" govore o nečem što u komunikaciji "prolazi", biva prihvaćeno, ulazi u jezik i argoe. Jer kako bi inače mogli nastati (za nosioce danoga jezika) uobičajeni skupovi riječi, kao npr.: *strašno voljeti, zdravo bolestan, teški lopov, zora puca* i dr. (to još nisu frazeologizmi), ili polisemijski pomaci u značenju, kao npr.: *krvavo* (= jako dobro, odlično) i dr.!

Istina je, može se reći da ovakvi skupovi i pomaci u značenju nisu nastali "tek tako", da postoji unutarne semantičko opravdanje za njihov nastanak. Tako u ruskom jeziku postoji poslovice: "Лиха беда начало" (odgovara hrvatskoj: "Svaki je početak težak" / "Najteže je početi", a doslovno bi se prevelo: "Velika /teška/ zla je nevolja početak"). U ruskom postoji imenica лихо sa značenjima: "zlo; nesreća, nevolja", a postoji i imenica лихач s dva osnovna značenja: "kočijaš koji ima ukrašenu kočiju i dobra konja" i "vozač/šofer koji iz obijesti nepropisno vozi". (U ukrajinskom jeziku sve riječi s korijenom лих- znače nešto loše.) I bez obzira na to jesu li se davno nekada smiješala dva različita korijena ili je riječ o razilaženju značenja iz jednoga, danas u ruskom pridjev лихої¹ znači "zao, loš, težak", pridjev лихої² znači "ludo/nepotrebno hrabar", pridjev лишній znači "suvišan, dodatan, bez kojeg se može", imenica излишек znači "suvišak, pretek", u hrvatskom postoji imenica *zaliha*, a u ukrajinskom jeziku glagolski vidski par залишати/залишити znači "ostavljati/ostaviti", imenice залишок ili plurale tantum залишки znače "ostatak"/"ostaci". Očigledno je da se nisu slučajno u spirali zavrtjela značenja "golem; zao/strašan; suvišan; zalihos(t)an". Jasno je, također, da se nedvosmisleno u značenjsku vezu mogu dovesti u hrvatskom jeziku: *strašno, krvavo, jako/u velikoj mjeri*. Mogu li se "pravdati" i pjesničke slike, kao npr.: "грає ніч на скрипці самоти" u ukrajinskom (svira noć na violini samoće), "флейта-позвоночник" u ruskom (flauta--kralješ/žnica) i dr.? Mogu. Da li se u poeziji s gledišta leksičke spojivosti sve mora moći "pravdati"? Mi kao čitatelji, primaoci poezije nastojimo sva leksička spajanja razumjeti, za sebe ih "opravdati", ali mi ih i ne moramo uvijek umjeti (ne moramo moći) "opravdati", a dani tekst ipak ostaje poetskim. Treba li, s obzirom na to, pojmove "prihvatljivo" i "teško prihvat-

ljivo" nadopuniti pojmom "neprihvatljivo", koji bi s njima bio u opoziciji? S gledišta leksičke spojivosti događa se "očekivano" i "neočekivano"/"prihvatljivo" i "teško prihvatljivo", ali nema "neprolaznog", "nemogućeg", "neprihvatljivog". Dakako, riječ je o spojivosti kompletnih jedinica: riječi, frazeologizama, termina, ustaljenih skupova riječi-blokova.

Kada je na upit "Jesu li pojmovi 'pravilno' i 'nepravilno' primjenjivi na leksičku valentnost?" odgovoreno "Da, ali u mnogo manjoj mjeri", onda se ono "u mnogo manjoj mjeri" ticalo imena (u najširem smislu), naziva, termina, frazeologizama i, ne posve, ustaljenih skupova riječi-blokova te sinonima u (međusobnom) odnosu komplementarne distribucije. Ograničenja dakle postoje, ali unutar nejednoelementnih leksičkih jedinica i, na poseban način, u vezi sa sinonimskim nizovima. Imena i prezimena ljudi, imena i stalni atributi (široko shvaćeno) umjesto prezimena, svi stalni nazivi od dviju ili više riječi jesu slučajevi "pravilne" leksičke spojivosti, pri "točnoj" upotrebi, i "nepravilne"/"netočne" – pri drugačijem oblikovanju ili "krivom" spajanju. Termin je ili "pravilan", ili je "nepravilan", tj. nije termin. *Bijelo vino* i *crno vino* u hrvatskome su termini, a *crveno vino* nije termin; *rujno vino* može (kao i *crveno vino*) biti skup riječi stvoren ad hoc, ali i ustaljeni skup riječi-blok; u ruskom jeziku белое вино, красное вино (crveno vino) i u ukrajinskom jeziku біле вино, червоне вино (crveno vino) jesu termini, a чорне вино (crno vino) u ruskom jeziku i чорне вино u ukrajinskom skupovi su riječi stvoreni ad hoc. Ako u *pala mu je sjekira u med* zamijenimo *sjekiru nožem* i kažemo: *pao mu je nož u med*, nismo dobili frazeologizam; zamijenimo li *med šećerom* i kažemo: *pala mu je sjekira u šećer*, nismo dobili frazeologizam. Frazeologizam (u danom jeziku) jest kakav jest, ili nije nikakav. (Ovu tvrdnju uopće ne pobija činjenica da postoje i frazeologizmi koji se ostvaruju u varijantama, jer su i varijante zadane.) Ako u drugom jeziku, makar i srodnom, ne postoji isti frazeologizam (usporedi danas općeeuropski frazeologizam-kalk, npr. u hrvatskom: *(zadnji/posljednji) krik mode*, u ruskom: (последний) крик моды, u ukrajinskom: (останній) крик моди, ne može se iz (prvog) srodnog jezika preuzeti plan izraza. Ne može se, "nepravilno" je hrvatski *puna kapa* prevesti, naprimjer, na ruski ili ukrajinski istim riječima, jer se u ta dva jezika to značenje nikako ne može iskazati tim skupom riječi. Kod ustaljenih skupova riječi-blokova (koji nisu frazeologizmi) nešto je širi "manevarski prostor" (npr.: *ugasiti / pogasiti / utrnuti / isključiti lampu / svjetlo*), ali ni ovdje se ne može primijeniti "nepravilna" leksička spojivost, i ovdje se pri prevođenju (gdje nije "isto") mora naći odgovarajuća "pravilnost". (Nije važno da li je s gledišta vanjezičnog univerzuma *ugasiti, pogasiti, utrnuti* došlo od svijeeće, vatre ili čega drugog što gori, a *isključiti* od upotrebe aparata na električnu struju, što je u ruskoj i ukrajinskoj stvarnosti, naprimjer, u ovom

pogledu pojavnost ista, pa su i ustaljeni skupovi riječi-blokovi za njezino iskazivanje "isti" – uvijek treba znati "pravilnu" leksičku spojivost, a ne izmišljati je preko vanjezičnog univerzuma.) Spomenuto je i ograničenje, tj. primjena pojmova "pravilno" i "nepravilno" u vezi sa sinonimima u (međusobnom) odnosu komplementarne distribucije. Kao dobar primjer za to mogu poslužiti ruski pridjevski sinonimi: карий, коричневый i ukrajinski analogni pridjevski sinonimi: карий, коричневий (ista ćirilička slova nisu uvijek u ruskoj i ukrajinskoj grafiji grafemi za iste foneme, što se tiče i navedenih primjera), koje pokriva hrvatski pridjev: *smed*. U ruskome je, s jedne strane, sinonim карий spojiv samo s imenicama-sinonimima: глаз, око (o njihovu međusobnom odnosu ovdje neće biti riječi), koje pokriva hrvatska imenica: *oko*, a sinonim se коричневый, s druge strane, nikada ne spaja s navedene dvije imenice. U ukrajinskome je analogna pojava: sinonim je карий spojiv samo s imenicom око, a sinonim se коричневий s navedenom imenicom nikada ne spaja. (Ni u ruskom ni u ukrajinskom jeziku sinonimski se niz za označavanje "smeđeg" ne sastoji samo od dva navedena sinonima, ali su svi oni u međusobnom odnosu komplementarne distribucije.)

Pa ipak, čak i ovdje (osim kod termina, koji imaju funkciju naziva), gdje su pri leksičkoj spojivosti primjenljivi pojmovi "pravilno" i "nepravilno", ostavljena je mogućnost za "neočekivano" ili "teško prihvatljivo", za igru, za literarni tekst (pisani ili usmeni), za prebacivanje elemenata, parafraziranje, izvlačenje elemenata iz njihova "obvezatnog" leksičkog okruženja. Drugim riječima, u krajnjoj liniji, uz određena pravila "igre", uz određene postupke "opravdavanja" na razini leksičke spojivosti, kao pojave govora, leksička je valentnost – kao potencijalna mogućnost, kao pojava jezika – neograničena.

Kakva je veza između gramatičke valentnosti i leksičke valentnosti? Ako, naprimjer, *čitati knjigu* pretvorimo u model: infinitiv → akuzativ, onda popunjavanjem ovoga modela gramatičke valentnosti na planu leksičke spojivosti možemo dobiti: "očekivano", "prihvatljivo" ili "neočekivano", "teško prihvatljivo", ali ne i "neprihvatljivo", "nemoguće". (Glagol *misliti* standardno nije prijelazni glagol (s bližim objektom), ali se danas "normalno" govori: *Mi mislimo filozofiju*, naprimjer.)

U krajnjoj liniji dakle neograničena leksička valentnost mora biti, uvijek jest gramatički oblikovana, tj. uvijek je dana u gramatičkim modelima, tj. u modelima gramatičke valentnosti – i to je odnos neograničeno-ga u ograničenome.

(Razumije se da ljudi u svakodnevnom životu ne govore "bilo što", nitko neće "normalno" reći: *stol spava plitkim snom*, tj. nitko neće "normalno" ostvariti navedeno leksičko spajanje, ali leksička ga valentnost (kao potencijalna mogućnost) omogućuje, što i omogućuje autoru druga-

čijih (neobičnih, novih) asocijacija da ih (upotrijeбивши posve neočekivanu, neuzusnu leksičku spojivost) iznese i primaocu da ih primi (prihvati, ili ne – drugo je pitanje). I sve se ovo uopće ne kosi s potrebom da se načine što potpuniji popisi, rječnici uzusne, normirane leksičke spojivosti, one koja je općepoznata i općeprihvaćena, da bi se bolje savladao bilo koji jezik.)

РЕЗЮМЕ

Валентность и сочетаемость

В статье говорится о грамматической валентности как явлении строго предопределённом системой языка, о лексической валентности как потенциальной возможности языковой единицы избирательно сочетаться с другими языковыми единицами и лексической сочетаемости. Авторы пришли к выводу, что отношения между лексической и грамматической валентностями – это существование неограниченного в ограниченном (при учёте наряду с узуальной и окказиональной сочетаемости).

LITERATURA

1. Акимова Г. Н., К вопросу о валентности переходных глаголов в русском языке. – В кн.: *Теория языка и методы его исследования* (к 100-летию со дня рождения Л. В. Щербы). – Ленинград, 1981.
2. Амосова Н. Н., О синтаксическом контексте. – В кн.: *Лексикографический сборник*, вып. 5-й. – М., 1962.
3. Аракин В. Д., О лексической сочетаемости. – В кн.: *К проблеме лексической сочетаемости*. – М., 1972.
4. Бабкин А. М., Фразеологизм и слово. – В кн.: *Вопросы теории и истории языка*. – Ленинград, 1969.
5. Балли Ш., *Французская стилистика*. – М., 1961.
6. Бенвенист Э., *Общая лингвистика*. – М., 1974.

7. Болдырева Л. М., Стилистические особенности функционирования фразеологизмов. Дис. канд. филол. наук. – М., 1967.
8. Будагов Р. А., К критике релятивистских теорий слова. – В кн.: *Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике*. – М., 1961.
9. Вандриес Ж., *Язык*. – М.: Соцэкгиз, 1937.
10. Виноградов В. В., *Современный русский язык*. – М., 1938.
11. Виноградов В. В., *О языке художественной литературы*. – М., 1959.
12. Кацнельсон С. Д., *Содержание слова, значение и обозначение*. – М.-Л., 1965.
13. Курилович Е., Заметки о значении слова. – *ВЯ*, № 3, 1955.
14. Потенция А. А., *Из лекций по теории словесности*. (Басни, пословицы, поговорки). – Харьков, 1930.
15. Савченко А. Н., Лексическая сочетаемость и проблема знаковости языка. – В кн.: *Актуальные проблемы лексикологии*. – Минск, 1970.
16. Степанова М. Д., *Теория валентности и валентный анализ*. – М., 1973.
17. Сукаленко Н. И., Историческая "память" слова и проблемы культурологии. – *Русская филология*, № I. – Харьков, 1994.
18. Тагиев М. Т., Лексическое значение и сочетаемость слова. – В кн.: *Актуальные проблемы лексикологии*. – Минск, 1970.
19. Marko Samardžija., Razdioba glagola po valentnosti. – U: *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 23, str. 35–36. – Zagreb, 1988.